

APIE KIRTĮ

A. PAKERYS

Fonologinės pastabos

Lietuvių literatūrinės kalbos kirtis plačiau žodžio prasme yra kurių-ne-kurių kalbinių elementų išryškinimas, pabrėžimas šnekoje. Iš šio palyginti abstraktaus apibrėžimo galime pasidaryti porą svarbių išvadų, padedančių suprasti kirties esmę:

- 1) šnekoje esti išryškinami įvairaus dydžio kalbiniai vienetai,
- 2) šių vienetų išryškinimas nėra absoliutus, o tik santykinis.

Kuo gi mums svarbi pirmoji išvada?

Įsiklausę į ilgėlesnio sakinio tarimą, išgirsime, kad vienas kuris nors žodis ar žodžių junginys skamba ryškiau, negu kiti. Tas ryškiau skambantis žodis ir būna svarbiausias, labiausiai atkreipiantis mūsų dėmesį. Pavyzdžiui, išgirdę sakinyje *Tėvulis klėty guli* ryškiau tariamą žodį *tėvulis*, suprasime, kad pašnekovas nori pasakyti, jog ne kas kitas, o tėvulis klėty guli. Jeigu išgirsime *Tėvulis klėty guli*, susivoksime, kad kalbėtojui svarbu pranešti, jog ne kur kitur, o klėty tėvulis guli ir pan. Tokį žodžio ar žodžių junginio išryškinimą frazėje vadiname frazės, arba logikos, kirtimi.

Tardami atskirą žodį, pastebime nevienodą skiemenų ryškumą. Pavyzdžiui, žodžiuose *pikta, turi, girias, puošiū* ryškiau girdime pirmuosius skiemenis, o žodžiuose *piktà, turi, giriàs, puošiù* – antruosius. Skiemens išryškinimą žodyje vadiname žodžio kirtimi.

Kiekvienas iš mūsų gali pajusti, jog lietuvių literatūrinės kalbos ilgieji skiemenys irgi tariami nevienodai. Vienuose žodžiuose girdime ryškesnę pirmąją skiemens dalį (pvz.: *láuik, páiso, téisė, vérk, ántis...*), kituose – antrąją (pvz.: *lauk, páiso, teisė, veřk, ańtis...*). Toksai pirmosios arba antrosios skiemens dalies išryškinimas yra ne kas kita, kaip skiemeninis kirtis. Lituanistikoje skiemens kirtį įprasta vadinti priegaide.

Vadinasi, lietuvių literatūrinėje kalboje turime mažų mažiausiai treją kirtį: 1) frazinę, arba loginę, kirtį, 2) žodinę kirtį, 3) skiemeninę kirtį, arba priegaidę.

Kiek sudėtingesnė antroji kirties ypatybė – jo reliatyvumas. Norėdami lengviau suprasti šį klausimą, pasvarstykime, kokie tatau dydžiai: ryškumas, stiprumas, tvirtumas ir pan. Absoliutūs ar santykiniai? Į pagalbą pasitelkime pavyzdžių. Štai klausimai, į kuriuos turime rasti tikslius atsakymus: „Ar ryški jonvabalio

šviesa?“, „Ar garsi lektoriaus kalba?“. Klausimai, atrodo, paprasti, tačiau vargu ar įstengtų kas atsakyti į juos. Atsakytume lengvai ir greitai, jeigu jie būtų suformuluoti maždaug taip: „Ar ryškesnė jonvabalio šviesa už saulės apšviestą kreidą?“, „Ar garsesnė lektoriaus kalba už rankinio laikrodžio tiksenimą?“.

Vadinasi, ryškumas, tvirtumas, stiprumas nėra absoliutūs dydžiai. Jų gradaciją galime nustatyti, tik sugretinę keletą daiktų, pasižyminčių tomis ypatybėmis. Jeigu negalėtume palyginti kelių daiktų savybių, klausimai apie tų savybių laipsnius taptų beprasmiški. Pavyzdžiui, kas galėtų atsakyti į klausimą „Ar ilgesnis šis pieštukas?“, jeigu šalia pieštuko palyginimui nepastatytume jokio kito daikto.

O dabar grįžkime prie lietuvių kalbos kirčio ir prisiminkime, kad kirčiu vadiname ryškesnį kalbos vienetų ištarimą šnekoje. Vadinasi, norėdami pasakyti apie to ar kito kalbos elemento ryškumą, turime turėti greta mažų mažiausiai du elementus, kurių ryškumus lyginsime. Ir iš tiesų, tokia galimybė kalboje palyginti dažnai esti. Pavyzdžiui, aukščiau pateiktame sakinyje *Tėvulis klėty guli žodžio tėvulis* ryškumą galime lyginti su kitų žodžių ryškumu ir pasakyti, kuris šių žodžių ryškiausias, t. y., kuris iš jų turi loginį kirtį. Tačiau lietuvių kalboje yra frazių, kurias sudaro vienas žodis, pavyzdžiui, *Ruduo*. Ar galime ką nors pasakyti apie šio žodžio ryškumą frazėje. Aišku, ne, nes tokioje frazėje nėra su kuo gretinti ir lyginti žodžio *ruduo*. O jeigu negalime nieko pasakyti apie šio žodžio ryškumą frazėje, negalime kalbėti ir apie frazinį kirtį. Kitaip sakant, frazė, susidedanti iš vieno žodžio, frazinio kirčio neturi.

Analogiškas išvadas prieisime, panagrinėję ir žodžio kirtį. Žodyje, turinčiame ne vieną skiemenį, lengvai pastebime, kuris tų skiemenų ryškiausias. Ryškiausią skiemenį ir laikome kirčiuotu. Tačiau, matyt, nebūsime tikslūs, klausdami, ar ryškesnis skiemuo *aš* žodyje *aš*, nes vienskiemenyje žodyje nėra su kuo palyginti skiemens ryškumo. Vadinasi, žodinį kirtį gali turėti tik dviskiemeniai arba daugiaskiemeniai žodžiai¹.

Šių išvadų teisingumu įsitikinome ir eksperimentiškai. Į feromagnetinę juostą užrašėme žodžius *kitas, kitàs, visos, visòs...* Tuomet supiaustėme juostą ties skiemenų ribomis ir gavome atskirus skiemenis *ki, tas, ki, tas, vi, sos, vi, sos*. Juos suklijavę atsitiktine tvarka į naują juostą, pateikėme auditoriams perklausyti, kad pasakytų, kurie skiemenys kirčiuoti, kurie nekirčiuoti. Klausantieji ilgai svarstė ir vis tiek klydo, nes, gavę išgirsti tik vieną skiemenį, nežinojo, kaip buvo ištartas antrasis skiemuo, t. y. negalėjo palyginti skiemenų ryškumo. Kada skiemenis vėl suklijavome į dviskiemenius žodžius, visi auditoriai lengvai ir tiksliai nurodė kirčiuotąjį skiemenį.“

Kaip jau minėjome, literatūrinės kalbos ilgieji skiemenys tariami dvejopai: išryškinama arba pirmoji skiemens dalis (skiemens pradžia), arba antroji (skiemens galas). Vadinasi, nustatant skiemens kirtį, irgi reikia lyginti, gretinti. Betgi lietuvių kalboje yra ir trumpųjų skiemenų. Dėl sudaromojo garso trumpumo tokiuose skiemenyse neįmanoma išskirti dviejų priešpastatomų dalių (negalima išgirsti ir kokio nors skirtumo tarp garso pradžios ir pabaigos). O jeigu trum-

¹ Žr. apie tai K. Būga, Rinktiniai raštai, t. III, V., 1961, p. 19, 21; A. Laigonaitė, Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas, V., 1959, p. 5.

pieji skiemenys teturi vieną dalelę, kurios nėra su kuo palyginti skiemens viduje, beprasmiška kalbėti apie jų skiemeninį kirtį².

Taigi, pripažinę, kad kirtis tegali būti santykinis, išryškėjantis, tik lyginant, padarome išvadas:

- a) vieno žodžio frazė neturi frazinio kirčio,
- b) vienskiemeniai žodžiai neturi žodinio kirčio,
- c) vienos dalies (trumpieji) skiemenys neturi skiemeninio kirčio, arba priegaidės.

Fonetinės pastabos

Fonologiškai kirtį galime suprasti kaip sintagminį ryškesnį kalbos elementų priešpastatymą mažiau ryškiems. Tačiau kokiomis psichoakustinėmis priemonėmis tas išryškinimas pasiekiamas? Panagrinėkime atskirai frazinio, žodinio ir skiemeninio kirčio fonetinius požymius.

Prietaisais užrašę frazę su loginiu kirčiu, pastebime, kad kirčiuotasis žodis paprastai būna aukštesnio tono, intensyvesnis ir labiau išstėtas. Šitokios ypatybės būdingos frazei, ištartai konstatavimo intonacija, pavyzdžiui, *Tėvulis klėty guli*. Jeigu tą patį sakinį ištarsime klausimo intonacija, logiškai kirčiuotasis žodis gali būti žemesnio tono, negu nekirčiuotieji. Raiškiai ištarkime *Tėvulis klėty guli?* ir išgirsime, kad žodis *guli* yra žymiai aukštesnio tono, negu *klėty*, nors logiškai išryškinamas *klėty*, o ne *guli*. Vadinas, apibendrinant frazinio kirčio fonetines ypatybes, reikia būti atsargiems: viena intonacija gali suteikti kirčiui vienus požymius, kita – kitus.

Analogišką pastabą turime pasakyti ir apie žodinį kirtį. Kirčiuotasis skiemuo ištariamas aukštesniu tonu tik tam tikromis intonacijomis (konstatavimo, liepimo ir pan.) pasakytuose žodžiuose. Tačiau kalboje neretai kirčiuotasis skiemuo ištariamas ir žemesniu tonu, negu prieškirtiniai ar pokirtiniai skiemenys. Pavyzdžiui, ištare žodį *broleliai* tvirtinimo intonacija, išgirsime, kad skiemuo *le* yra aukštesnio tono, negu *bro* ir *liai*. Pakeitę intonaciją – ištare *broleliai* kaip klausimą, girdėsime, kad aukštesniu tonu nuspalvinamas skiemuo *liai*, o ne *le*. Tas rodo, jog tonas, kuris keičiasi, kintant frazei intonacijai, negali būti esminis žodinio (o taip pat ir frazinio) kirčio požymis. Pastoviausia žodinio kirčio savybe, matyt, reikia laikyti intensyvumą (arba dar tiksliau, psichinį intensyvumo atspindį – garsumą). Tais atvejais, kai kirčiuotasis skiemuo nėra intensyvesnis (ar garsesnis), negu nekirčiuotieji skiemenys, kirčio fizines savybes galima būtų išvelgti kirčiuotojo skiemens staigume ar pan.

Kalbant apie žodžio kirtį, svarbu paliesti jo santykį su ilgaisiais balsiais. Lietuvių literatūrinėje kalboje kirčiuotasis skiemuo gali būti sudarytas ir iš ilgojo, ir iš trumpojo balsio, pvz.: *ritas – rýtas, lùpa – lûpa*... Nekerčiuotoje pozicijoje irgi gali būti ilgųjų bei trumpųjų balsių, pvz.: *visà – visą, pikta – piktą*... Vadinas, literatūrinėje kalboje balsių ilgumas negali parodyti žodinio kirčio. Tarnėse žodinio kirčio požymiai galimi ir kitokie. Pavyzdžiui, kai kurie žemaičiai,

² Net jeigu ir pripažintume, jog kirčiuotuose trumpuosiuose skiemenyse gali būti išryškinta skiemens pradžia ar pabaiga, vargu ar galėtume kalbėti apie trumpinę priegaidę. Juk tokiu atveju turėtume sakyti, kad trumpieji skiemenys yra tvirtapradžiai arba tvirtagaliai. Vadinas, ir šitai samprotaudami, kažkoks savarankiškos trumpinės priegaidės nerastume.

šiaurės aukštaičiai balsių ilgumą linę laikyti žodinio kirčio savybe: kirčiuotus skiemenis beveik visada taria su ilgais ar pusilgiais balsiais, o nekirčiuotus – su trumpais. Šių tarmių atstovai, išgirdę ilgąjį balsį nekirčiuotame skiemenyje, spėja būsiant ten ir kirtį.

Skiemens kirtis, arba priegaidė, lietuvių literatūrinėje kalboje, mūsų manymu, nėra vienalytis pagal akustinius požymius. Priegaidės skiriamieji požymiai, matyt, priklauso nuo skiemens sudaromųjų garsų. Šiuo požiūriu ilguosius skiemenis turėtume grupuoti taip: 1) skiemenys su vienabalsiais $\bar{u}(u)$, o , $a(q)$, $e(\epsilon)$, \acute{e} , $y(\acute{i})$ bei sutaptiniais dvibalsiais ie , uo , 2) skiemenys su sudėtiniais dvibalsiais eu , oi , ui , mišriaisiais dvigarsiais $i, u+l, m, n, r$ bei $e, o+l, m, n, r$ (tarptautiniuose žodžiuose), 3) skiemenys su sudėtiniais dvibalsiais au , ai , ei bei mišriaisiais dvigarsiais $a, e+l, m, n, r$.

Skiemenyse, kurių sudaromieji garsai yra ilgieji balsiai bei dvibalsiai ie , uo , pastebimas balso stiprumo ir tono aukščio kitimas. Šių savybių kitimo staigumas, kryptis, matyt, ir yra priegaidės požymiai. Priegaidę atskirti, gal būt, padeda ir balsių spektro kitimas.

Jeigu skiemenį sudaro dvibalsiai eu , oi , ui arba mišrieji dvigarsiai $i, u+l, m, n, r$ bei $e, o+l, m, n, r$ (tarpt. žodžiuose), tvirtapradę priegaidę nuo tvirtagalės, atrodo, skiriame pagal energingesnį kurios nors skiemens dalies ištariamą. Tono kitimas šiuose dvigarsiuose vargu ar gali ką padėti, suvokiant priegaidę. Juk ta pati tvirtapradę priegaidę žodžiuose *kūlti*, *zūiti*, ištartuose konstatavimo intonacija, turi krintantį toną, o ištartuose klausimo intonacija – kylantį.

Analogišką tono svyravimą pastebėsime ir dvigarsiuose au , ai , ei ; $a, e+l, m, n, r$. Išstarkime *táu* konstatavimo intonacija ir išgirsime, kad a yra aukštesnio tono, negu u . Bet ištare *táu?*, girdėsime aukštesnį toną ties u , o ne ties a . Jeigu tono kitimą laikytume svarbiausiu šitokių skiemenų priegaidės požymiu, turėtume sakyti, kad žodis *táu* klausimo intonacijoje turi tvirtagalę priegaidę. Tai būtų aiški klaida. Kokia intonacija betartume žodžius, – skiemens kirtis išlieka tas pats. Vadinasi, tono kitimą netiktų laikyti esminiu šitokios struktūros skiemens požymiu. Kiek pastovesnis energijos pasiskirstymas: tvirtapradžiai skiemenys dažnai turi energingesnę pradžią, o tvirtagaliai – pabaigą. Tačiau tiriant eksperimentiškai, pasitaiko atvejų, kai tvirtagaliai skiemenys pradedami tarti intensyviau, o užbaigiami daug silpniau. Pastoviausias, mūsų manymu, skiemenų su dvibalsiais au , ai , ei bei mišriaisiais dvigarsiais $a, e+l, m, n, r$ priegaidės požymis yra pirmojo balsinio elemento ilgumas. Išgirdę tokiuose skiemenyse atvirą, ilgą pirmąjį balsinį garsą a arba e , galime būti tikri, jog skienuo yra tvirtapradis. Jei vietoj šių garsų išgirstume uždarus, trumpus a, e , susivoktume, jog skiemens priegaidė tvirtagalė.

Šitokią priegaidės fonetinių požymių nevienalytiškumo hipotezę remia ir tartiniai faktai. Visiems žinoma, jog daugelis šiaurės bei rytų aukštaičių nebeskiria tvirtapradės priegaidės nuo tvirtagalės skiemenyse su ilgaisiais balsiais bei dvibalsiais ie , uo ³. Skiemenų, kurių sudaromieji garsai – sudėtiniai dvibalsiai arba mišrieji dvigarsiai, priegaidės visi lietuviai skiria puikiausiai. Jeigu priegaidžių fonetinis substratas būtų tas pats visuose skiemenyse, tai, jam nykstant, visur būtų prarandamos priegaidės. O taip nėra. Vadinasi, skiemenų su ilgaisiais balsiais bei

³ Ir ne tik šių tarmių atstovai, bet ir, apskritai, literatūrinė kalba šnekantys varginai beskiria šios struktūros skiemenų priegaides (žr. A. Laigonaite, cit. veik., p. 20).

dvibalsiais *ie, uo* priegaidžių fonetinis pagrindas yra kitoks, labiau subtilus, greičiau išnykstantis, negu skiemenų su mišriaisiais dvigarsiais ar sudėtiniais dvibalsiais.

Kuro gi tarmių medžiaga remtų tvirtinimą, jog literatūrinės kalbos skiemenyse, kurių sudaromieji garsai—*a, e + l, m, n, r* bei dvibalsiai *au, ai, ei*, priegaidės skiriamieji požymiai vieni, o skiemenyse su mišriaisiais dvigarsiais *i, u + l, m, n, r; e, o + l, m, n, r* bei sudėtiniais dvibalsiais *ui, oi, eu* — kiti?

Jeigu visuose tokios struktūros skiemenyse būtų vienodos prigimties priegaidės, tvirtapradis skiemuo turėtų ne tik dvigarsių *au, al, em...*, bet ir *ui, il, um...* pailgintą pirmąjį sandą. Šiauriniuose bei rytiniuose aukštaičiuose, dzūkuose, kapsuose taip ir yra. Skiemenyse su visais dvigarsiais, išskyrus *ie, uo*, šios tarmės turi vienodus priegaidės diferencinius požymius — dvigarsių sandų ilgumą. Gali kilti klausimas, ar kartais tarminis I dvigarsio komponento pailgėjimas tvirtapradžiame skiemenyje nėra žodinio kirčio, o ne priegaidės požymis. Šią abejonę turėtų išsklaidyti kad ir tokie faktai. Visų pirma atsižvelkime į tai, kad dzūkai, kapsai, neilginantys vienabalsių *i, u* kirčiuotame skiemenyje, tvirtapradžiame dvigarsyje juos pailgina. Vadinasi, kapsai ir dzūkai, pailgindami pirmąjį dvigarsio sandą, siekia priešpastatyti tvirtapradę priegaidę tvirtagalei, o ne kirčiuotąjį skiemenį nekirčiuotajam. Kitų aukštaičių pailgintus pirmuosius dvigarsių sandus *i, u*, žinoma, galėtume aiškinti ir kaip žodinio, ir kaip skiemeninio kirčio požymį. Tačiau šitoks interpretavimo dvejojumas neišvengiamas tik tuo atveju, kai nagrinėjami kirčiuotieji skiemenys. Nekirčiuotame skiemenyje dvigarsio sandų ilgumas aukštaičiams tėra grynas priegaidės požymis. Antai žalininkų ir žadininkų nekirčiuotieji skiemenys su antriniais dvigarsiais, kurių I sandas yra *ā, ē* (= *lk o, é, ie*), aiškiai girdimi kaip tvirtapradžiai. Pvz.: *tárkélā ~ torkėlē* Ds⁴, *válkavója ~ volkavója* „voluója“ Ds, *ruñkám ~ rañkom* (s/jis) Ds, Lkm, *litarám ~ litarom* „litrám“ / „litráis“ Km, *áglán ~ ēglén* Slk, *mérkavója ~ mierkavója* Ds, *lšnešém ~ lšnešém* (e) Sv, *maniškém ~ maniškém* (s/jis) Lkm, *ruñkái ~ rañkoj* (e) Ds, *úpei ~ úpėj* (e) Ds... Tokie nekirčiuoti tvirtapradžiai skiemenys priešpastatomi tvirtagaliams, turintiems dvigarsyje trumpuosius *a, e*. Plg.: *kártělā ~ kortėlē* ir *kařtělā ~ kartělē* Ds, *dirbám ~ dirbom* (e) ir *dirbañ ~ dirbam* (e) Sv, *šaukém ~ šaukém* (e) ir *šaukeñ ~ šaukiam* (e) Slk, *ruñkát ~ rankoj* (e) ir *ruñkái ~ rañkai* Ds, *úpei ~ úpėj* (e) ir *úpei ~ úpei* Ds... Tvirtapradžiai, su pusilgiu *a, e*, ištariama nekirčiuota būdvardžių, visų rūšių ir visų laikų dalyvių vyriškosios giminės vienaskaitos naudininko galūnė ne tik žadininkų ar žalininkų, bet ir kitų aukštaičių, kurie apskritai netrumpina balsių nekirčiuotame skiemenyje. Pvz.: *móteriškám raikia ban klek būt mažésném* Sv, *gúliuñcém ~ gúlinčiam* Ds, *dirbusém ~ dirbusiam* Al, *áugusém ~ áugusiam* Šk... Vien nekirčiuotųjų skiemenų priegaidės dėka diferencijuojamas tokių žodžių vienaskaitos naudininkas ir sutrumpintasis vietininkas. Plg.: *dldelém* (darbui) ir *dideleñ* (darbe) Ds, *statýtám* (namui) ir *statýtañ* (name) Al...⁵ Tai gi, šie faktai rodo, jog dvigarsio sandų pailgėjimas gali būti esminis priegaidės požymis.

⁴ Kirčiuotasis skiemuo pabrauktas. Sutrumpinimai kaip Lietuvių kalbos žodyne.

⁵ Tvirtapradę nekirčiuota įvardinė naudininko galūnė, atrodo, būdinga ir literatūrinei kalbai. Vienaskaitos naudininkas skiriasi nuo sutrumpinto vietininko irgi tik nekirčiuotojo skiemens priegaide.

Literatūrinėje kalboje priegaidžių priešpastatymas pagal dvigarsio sandų ilgumą įmanomas skiemenyse su *au, ai, ei; a, e, +l, m, n, r*. Jeigu skiemenį sudaro dvigarsis, kurio pirmasis komponentas yra trumpasis balsis *i* ar *u*, priegaidės skiriamieji požymiai privalo būti kitokie, nes literatūrinės kalbos tvirtapradžiuose bei tvirtagaliuose skiemenyse šie *i, u* visada išlieka trumpi.

Iškėlę skiemeninio kirčio požymių trejopumą, priklausantį nuo skiemens struktūros, paminėjome labai apytikrą psichofizinę tų požymių prigimtį. Tikslią priegaidės (o taip pat ir kitų kirčio rūšių) charakteristiką galime gauti, tik atlikę kruopščius eksperimentinius tyrimus.

Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1966 m. lapkričio mėn.